

جایگاه بوشهر در روابط اقتصادی و سیاسی فرانسه با ایران در منطقه خلیج فارس (سالهای ۱۹۲۰ - ۱۸۹۰ م / ۱۳۳۹ - ۱۳۰۸ هـ.ق)

دکتر داوود اصفهانیان* - عبدالکریم مشایخی**

چکیده

در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم میلادی بندر بوشهر منطقه اصلی تماس اروپاییان با ایران بود. مناقشات اقتصادی و سیاسی دولتهای بزرگ در منطقه خلیج فارس و نقش استراتژیک بوشهر در تحولات خلیج فارس در برهه زمانی حساس اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم، همچنین نگاه دولتهای خارجی و به ویژه فرانسویها به این بندر و تحولات آن موضوع اصلی نگارش این مقاله است.

واژه‌های کلیدی

بوشهر، خلیج فارس، ژئواستراتژیک، شرکت هند شرقی فرانسه، فرقه کارملی، نایب کنسولگری فرانسه.

مقدمه

در این مقاله تلاش گردیده در کنار اسناد و مدارک موجود در آرشیو بنیاد ایران‌شناسی و مؤسسات مطالعات تاریخ معاصر ایران از منابع دست اول خارجی به زبان انگلیسی و فرانسوی و آثاری که در سالهای اخیر به زبان فارسی نوشته یا ترجمه شده به فراخور نیاز استفاده شود.

* - استاد گروه تاریخ دانشگاه تبریز

** - دانشجوی دکتری تاریخ دانشگاه تبریز

بدین منظور کتاب *رمی وادلا* (R.Vadela) با عنوان *خلیج فارس* که به سال ۱۹۱۹م/ ۱۳۳۷ هـ.ق در فرانسه انتشار یافت از اهمیت و ارزش خاصی برخوردار است. وادلا در این کتاب با استفاده از آرشیوهای انگلیس و فرانسه مطالب متنوع، دست اول و جالبی دربارهٔ خلیج فارس و به‌خصوص منافع بالقوهٔ فرانسه در این آبراه مهم جهان نوشته است که در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است.

کتاب مرحوم محمد علی‌خان سدیدالسلطنه کبابی با عنوان *بندرعباس و خلیج فارس* یکی دیگر از آثاری است که در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است. مرحوم سدیدالسلطنه صاحب تألیفات و نوشته‌های ارزشمندی دربارهٔ خلیج فارس و سرزمینهای شمالی و جنوبی آن است که هر یک از آن آثار از جهت مطالعات تاریخی و جغرافیایی واجد اهمیت فراوانی است.

کاربرد تطبیقی آثار مورخان و پژوهشگران انگلیسی مانند راجر سیوری و لارنس لکهارت که به فارسی ترجمه شده و از منظری دیگر به رویدادهای خلیج فارس نگاه می‌کنند، بخش دیگری از منابع این مقاله را تشکیل می‌دهد. کارستن نیبور در سفرنامهٔ خود که به روزگار حکمرانی کریم‌خان زند از کرانه‌های شمالی خلیج فارس دیدن کرده، اطلاعات ارزشمندی از فرقهٔ تبلیغی کارملی در بوشهر ارائه داده که در این مقاله به مناسبت‌هایی به آنها اشاره شده است.

استفاده از ترجمهٔ گزارشهای رمی وادلا با عنوان *رقابت تجاری در خاورمیانه* (16) که برای نخستین بار در این مقاله ارائه گردیده، از دیگر منابع پژوهشی به‌شمار می‌رود.

پیشینهٔ روابط خارجی ایران و فرانسه

فرانسه در ایجاد رابطهٔ رسمی با ایران مدتها بعد از دولتهای پرتغال، هلند و انگلیس اقدام کرد. این کشور در گذشته همواره مشعلدار تبلیغ آیین مسیحیت بود و در دورهٔ قرون وسطی و به‌خصوص در سدهٔ هفدهم میلادی برای مدتی مرکز تبلیغات مسیحی از رم به آوینیون (Avinion) انتقال یافت. لویی سیزدهم و لویی چهاردهم اعتقاد داشتند که تبلیغات مذهبی باید در اولویت قرار گیرد و می‌گفتند: «منافع مذهبی و بازرگانی باید مکمل یکدیگر باشند» (۱۰ / ص ۲۱۳).

زمانی که فرانسوی‌ها به فکر برقراری رابطه با ایران و حضور در آبهای خلیج فارس افتادند، راههای دریایی در دست پیشقدمان دولتهای استعماری بود، اما لویی سیزدهم در صدد برآمد که در زمان حکومت شاه صفی با استفاده از اتحاد و دوستی با عثمانی‌ها به ایرانی‌ها نزدیک شود، ولیکن او در انجام مقاصد خود موفقیت زیادی به‌دست نیاورد. (۱۰ / ص ۲۱۳).

از منظر لارنس لاکهارت، نقش مبلغان مسیحی فرانسوی در گسترش روابط ایران و فرانسه بسیار کارساز بود. هنگامی که فرانسویان از موفقیت اعضای فرقه آگوستین (Augustin) که از طرف سلاطین اسپانیا و پرتغال نمایندگانی داشتند، آگاه شدند، هیأتی از فرقه کاپوشین (Copuchin) که اعضای آن فقط رنگ و صبغه فرانسوی داشتند، به دربار اصفهان گسیل کردند و بدین وسیله انگیزه مذهبی در خدمت اهداف سیاسی و تجاری قرار گرفت (۸ / ص ۴۸۳).

در سال ۱۶۶۴ م / ۱۰۷۵ هـ. ق سومین شرکت هند شرقی را فرانسوی‌ها تحت عنوان شرکت هند شرقی فرانسه (French East India company) تأسیس کردند^(۱) (۱۴ / ص ۱۵۱). تأسیس این شرکت بازتاب غیرمستقیم سیاستهای پر جوزف (Pere Joseph) و کاردینال ریشلیو (Richelieu) صدراعظم فرانسه بود که دستاوردهای موفقیت‌آمیز شرکت‌های هند شرقی انگلیس و هلند را مورد توجه قرار داد (۷ / ص ۶۶). در قرن شانزدهم روابط ایران با فرانسه منحصر بود به مکاتبات پراکنده‌ای که بین شاهان ایران مانند شاه عباس صفوی با پادشاهان فرانسه انجام می‌گرفت و در واقع در نیمه اول قرن هفدهم بود که رابطه واقعی ایجاد گردید.

در سال ۱۶۲۷ م / ۱۰۳۷ هـ. ق کاردینال ریشلیو، پراسیفیک (Pere Pacifique) را به دربار شاه عباس فرستاد تا از شاه اجازه گرفته، پایگاه تبلیغات مذهبی کاپوشین را که منحصرأ ماهیت فرانسوی داشت در ایران تأسیس نماید. پراسیفیک در اجرای مأموریتش موفق گردید و با فرقه آگوستین از نظر سیاسی به مقابله برخاست (۷ / ص ۶۶). قبل از مأموریت پراسیفیک به دربار شاه عباس، در سال ۱۶۰۴ م / ۱۰۱۳ هـ. ق از طرف پاپ کلمان هشتم، افرادی از راهبان فرقه دینی کارملی (Carmeliet) به دربار پادشاه ایران در اصفهان مأموریت یافته بودند.

از سال ۱۶۲۳ م / ۱۰۳۳ هـ. ق که اولین مبلغان کارملی در بصره مستقر شدند، به مدت دو قرن به موازات فعالیتهای مبلغان کارملی، فعالیتهای بازرگانی فرانسویان نیز پیشرفت داشت. از سال ۱۷۵۰ م / ۱۱۶۴ هـ. ق مبلغان کارملی در بوشهر مستقر شدند. کارستن نیپور جهانگرد دانمارکی که در سال ۱۷۶۵ میلادی، از بندر بوشهر دیدن نموده است، از دو تن مبلغ کارملی در آن بندر یاد کرده است (۱۲ / ص ۱۴۸).

اولین دسته مبلغان کارملی در بندر بوشهر تقریباً در فاصله سالهای ۱۷۵۰-۱۷۵۶ م / ۱۱۷۰-۱۱۶۴ هـ. ق فعالیت می‌کردند. ظاهراً چنانکه ر. وادلا کنسول پیشین فرانسه در بوشهر می‌نویسد، گروه دوم در سال ۱۸۹۹ م / ۱۳۱۷ هـ. ق در شهر بندری بوشهر فعالیت خود را شروع کردند (۱۳ / ص ۱۶۵).

رقابت‌های انگلیس و فرانسه در خلیج فارس

طی سالهای پس از مرگ نادرشاه تا روی کار آمدن کریم‌خان زند، تحولاتی در اروپا به وقوع پیوست که این تحولات بر اوضاع خلیج فارس هم تأثیر گذاشت. پس از افول قدرت هلندیان در نیمه دوم قرن نوزدهم میلادی / قرن دوازدهم هجری قمری کارگزاران دولت هلند مراکز فعالیت سیاسی و بازرگانی خود را در بصره، بوشهر و بندرعباس تعطیل کردند. با تسخیر جزیره خارک، به دست میرمهنای بندر ریگی، آخرین پایگاه هلندی‌ها در خلیج فارس در سال ۱۷۶۵ م / ۱۱۷۹ هـ ق برچیده شد. طولی نکشید که رقیب جدیدی برای انگلیسی‌ها ظهور کرد که با حضور متناوب آنها در خلیج فارس جانشین عدم حضور هلندی‌ها در منطقه گردید.

با وقوع برخوردهایی در اروپا و جنگهای هفت‌ساله (۱۷۶۳-۱۷۵۶ م / ۱۱۷۷-۱۱۷۰ هـ ق) بریتانیا و فرانسه در موضع مخالف هم قرار گرفتند. مناقشات اصلی این دو دولت در مستعمرات آنها از جمله کانادا، آمریکا و هندوستان بود (۱۱ / ص ۶۲۲). با اضمحلال امپراتوری مغول در هند وقوع نهضت‌های ملی و مذهبی در آن کشور و سیادت دریایی بریتانیا، موقعیت برتر فرانسه در آن مستعمره متزلزل شد و تشکیلات آنان به تصرف قوای بریتانیا درآمد. این انحطاطی بود که فرانسه کمابیش در سایر مستعمرات خود با آن روبه‌رو شد. از این‌رو در سال ۱۷۶۳ م / ۱۱۷۷ هـ ق سالی که انگلیسی‌ها با انعقاد قراردادی با شیخ سعدون، پایگاه خود را در شهر بندری بوشهر مستحکم کردند، متصرفات فرانسه در آمریکای شمالی به بریتانیا واگذار شد و بریتانیا یگانه قدرت بلامنازع در هندوستان و منطقه خلیج فارس گردید (۵ / ص ۳۳۰).

در فاصله جنگهای هفت‌ساله تا انقلاب کبیر فرانسه، این دولت هیچ نماینده‌ای را به ایران اعزام نکرد و فقط نماینده آنها در بصره و اسقف بغداد از جمله اتباع سیاسی، مذهبی و اقتصادی فرانسه در حوزه جنوب غرب آسیا و خلیج فارس محسوب می‌شدند (۲ / ص ۳۷۵).

مقارن سال ۱۷۸۵ م / ۱۱۹۹ هـ ق یک هیأت فرانسوی برای دریافت اجازه تأسیس اقامتگاه فرانسویان در مسقط، عازم خلیج فارس گردید. این امر نخستین واکنش فرانسه برای تحکیم پایگاههای نو پای خود در مشرق محسوب می‌شد.

پس از پایان جنگهای هفت‌ساله که به انعقاد معاهده پاریس (۱۷۶۳ م / ۱۱۷۷ هـ ق) انجامید، بریتانیا با آرامش خاطر و به دور از اندیشه رویارویی با رقیب خود فرانسه به رتق و فتق امور مستعمرات خویش مشغول شد، اما طولی نکشید که با وقوع انقلاب کبیر فرانسه در سال (۱۷۸۹ م / ۱۲۰۳ هـ ق) و متعاقب آن به قدرت رسیدن ناپلئون

بنابارت، بار دیگر منافع بریتانیا در قاره اروپا و مستعمرات آن از جمله هندوستان به خطر افتاد. با گسترش انقلاب فرانسه و اعلام جنگ از سوی بریتانیا به این کشور، منازعات این دو کشور به آبهای گرم خلیج فارس نیز کشیده شد. از این زمان نمایندگی بریتانیا در بوشهر به منظور حفظ موقعیت دولت متبوع خویش و شرکت هند شرقی بریتانیا در خلیج فارس، تحرکات کشتی‌های فرانسوی را در آبهای متصل به این خلیج و سواحل حاشیه آن مد نظر قرار داد (۹/ ص ۹۱).

از سال ۱۷۹۳ م/ ۱۲۰۸ هـ. ق خلیج فارس به گونه‌ای بارز به محل مناقشات این دو کشور تبدیل شد.

شایان ذکر است که دولت فرانسه از اواخر قرن نوزدهم میلادی در مخالفت با انگلستان چند هدف را دنبال می‌کرد. مسدود کردن راه تجاری بریتانیا به خلیج فارس، تضعیف امور بازرگانی هند شرقی در هندوستان و تزلزل پایگاههای سیاسی و اقتصادی بریتانیا در این سرزمین از جمله این اهداف بود.

گسترش فعالیت‌های بازرگانی دولت فرانسه در خلیج فارس

در دوره جنگ‌های هفت‌ساله، کشمکش‌های انگلیس با فرانسه سبب گردید تا فرانسوی‌ها به مرکز تجاری انگلیسی‌ها در بندرعباس حمله کنند. در سالهای ۱۸۸۰، ۱۸۸۲ و ۱۸۸۳ م/ ۱۲۹۸ - ۱۳۰۰ - ۱۳۰۱ هـ. ق فرانسوی‌ها سه بار تلاش کردند تا برای تأسیس مراکز بازرگانی بصره و خرمشهر اقدام کنند، اما نتیجه‌ای عاید آنها نگردید (۳).

نیمه دوم قرن نوزدهم میلادی سالهای درخشانی در زمینه فعالیت‌های بازرگانی برای فرانسوی‌هاست. در این زمان کشیش‌های فرانسوی در خلیج فارس فعالیت‌های چشمگیری کردند و چنانکه رمی. وادلا می‌نویسد: در فاصله سالهای ۱۹۰۸-۱۹۰۰ م/ ۱۳۲۶-۱۳۱۸ هـ. ق چهار ناو جنگی فرانسه از تمام بنادر خلیج فارس بازدید کردند و فرمانداران و اهالی از آنان استقبال گرمی به عمل آوردند (۱۳/ ص ۱۶۶).

از سال ۱۸۹۹ تا ۱۹۰۴ م/ ۱۳۱۷ تا ۱۳۲۲ هـ. ق همه ساله یک کشیش کارملی از دسته کاتولیک، که اکثراً اهل گوا (Goa) و کلد بودند، از بوشهر بازدید کردند. پس از آنکه کارملی‌ها از سال ۱۹۰۳ م/ ۱۳۲۱ هـ. ق به طور دایم در بوشهر مقیم شدند. ابتدا خانه اندرائوس (Andraous) را اجاره کردند و در سال ۱۹۰۹ م/ ۱۳۲۷ هـ. ق خانه‌ای دیگر خریدند و در آنجا کلیسا و مدرسه تأسیس کردند (۱۳/ ص ۱۵۲).

فرانسوی‌ها در سال ۱۸۸۹ م/ ۱۳۰۷ هـ. ق نایب کنسولگری خود را در بوشهر تأسیس کردند (۳/ ص ۱۱۲) و اولین نماینده کنسولی این کشور در بوشهر پیا (Pia) نام

داشت که سابقاً نایب کنسول فرانسه در بصره بود. مبلغان دینی کارملی را در بوشهر یک راهب مسیحی هدایت می‌کرد؛ این راهب مسیحی چنانکه وادلا می‌نویسد، هر ساله از بندر خلیج فارس تا مسقط بازدید به عمل می‌آورد. آقای درور (Drure) عضو وابسته به حواریون پاپ در بین‌النهرین که در سال ۱۹۰۶ م / ۱۳۲۴ هـ. ق از بوشهر بازدید به عمل آورد، قطعه زمینی در خارج شهر خریداری کرد که فرانسوی‌ها آن را محصور ساخته و به گورستان کاتولیک‌ها اختصاص دادند (۱۳ / ص ۱۵۲).

در زمانی که وادلا در بوشهر زندگی می‌کرد، یک کلیسای کاتولیک و یک کلیسای ارمنیان (ارتدوکس) در آنجا وجود داشته و در حدود یک‌صد نفر آمریکایی ارتدوکس و بغدادی کاتولیک نیز زندگی می‌کردند (۱۳ / ص ۲۲).

وادلا، در گزارشهای متعددی که برای دولت‌مردان فرانسوی و نشریات آن کشور ارسال می‌داشت، گذشته فعالیت‌های بازرگانی را در خلیج فارس ترسیم کرده و راههای گسترش این فعالیتها را پیشنهاد می‌کرد. ایشان که پنجاه و پنج مطالعه پی در پی و تجارب شخصی در زمینه فعالیت‌های بازرگانی فرانسه و دیگر کشورها در آبراه خلیج فارس داشت، در یکی از نوشته‌های خود می‌نویسد که قبل از ورود او به بوشهر هیچ‌گونه تجارتخانه فرانسوی در خلیج فارس وجود نداشت و تمام داد و ستدهای این کشور از طریق واسطه‌های تجارتخانه‌های انگلیسی و یا مسیحیان و کلیمیان بومی صورت می‌گرفت. اجناس فرانسوی به وسیله هیچ نماینده اعزامی فرانسوی معرفی نشده و هیچ کشتی فرانسوی به خلیج فارس نمی‌آمد. کالاهای فرانسه به وسیله کشتی‌های بخار انگلیسی که از بندر مارسی بازرگاری می‌کردند، در مراجعت از خط لندن - بصره به خلیج فارس آورده می‌شد.^(۲)

شایان ذکر است که واردات فرانسه به بوشهر در سال ۱۸۹۷ م / ۱۳۱۵ هـ. ق حدود ۵۵۱۹۹ فرانک و در سال ۱۸۹۸ م / ۱۳۱۶ هـ. ق به ۳۳۶۷۵ فرانک و در سال ۱۸۹۹ م / ۱۳۱۷ هـ. ق به ۵۲۴۵۰ فرانک رسیده بود. در نوامبر و دسامبر سال ۱۹۰۰ م / ۱۳۱۸ هـ. ق کل صادرات فرانسه به بوشهر بالغ بر ۴۰۳۹۵۴ قران بود که علاوه بر قند، کله و شکر مارسی کالاهای دیگری چون شیرینی‌جات، آبنبات، اسلحه کمری، کنیاک، روغن نباتی، سرکه، شمع و انواع و اقسام کالاهای دیگر فرانسوی نیز به این بندر وارد می‌شد (۱۳ / ص ۱۷۰).

وادلا تلاش کرد تا توجه کمیته مرکز کشتی‌داران فرانسه، اتاق بازرگانی مارسی، کمیته جمهوری‌طلب بازرگانی، صنایع و کشاورزی، اتحادیه ملی توسعه اقتصادی، اتحادیه ملی صادرات فرآورده‌های فرانسوی، اتحادیه مستعمرات فرانسه، کمیته‌های

فرانسه در آفریقا و آسیا، اتحادیه دریانوردی فرانسه و اتحادیه فرانسه و مؤسسات دیگر را به فعالیتهای بازرگانی در خلیج فارس جلب کند، اما وقوع جنگ جهانی اول تمام نقشه‌های این کنسول فرانسه را نقش بر آب کرد (16/ p.6).

همچنین وادلا که شش سال از عمرش را در میان ایرانیان در دو شهر تبریز و بوشهر گذرانده بود، تلاش کرد تا در کنسولگری‌های این دو شهر نمایشگاههای بازرگانی راه‌اندازی کند.

ایشان طی نامه‌هایی که به کارخانه‌داران فرانسوی ارسال نمود از آنها خواست تا نمونه‌هایی از تولیدات، پوسته‌های تبلیغاتی و شرایط خود را ارسال کنند، اما عده کمی از این اشخاص به درخواست او پاسخ مثبت دادند (16/ p.7).

وادلا در گزارشی از وضعیت تجاری خلیج فارس که با عنوان *رقابت تجاری در خاورمیانه* نوشته است، ایران را بازاری بسیار با اهمیت برای انواع کالاهای فرانسه معرفی می‌کند که برخی اوقات این کشور از طریق دریای سیاه بخش عمده‌ای از محصولات اروپایی را دریافت می‌کرد. از دیدگاه وی خلیج فارس از دوران باستان مورد توجه بوده، زیرا این راه آبی، مهمترین و اصلی‌ترین راه بازرگانی جهان است (16/ p.8).

وادلا بعد از مراجعت به فرانسه جلسات متعددی در اتاق بازرگانی مarseilles و اداره ملی بازرگانی پاریس برگزار کرد و مقالات متعددی در نشریات و روزنامه‌های اقتصادی فرانسه به چاپ رساند، شاید بتواند فرانسوی‌ها را به فعالیتهای بازرگانی بیشتر ترغیب نماید. او می‌نویسد: «از ۱۹۱۰ تا ۱۹۱۹ م به‌طور روزمره و عملاً مشغول برقراری ارتباط اقتصادی - دریایی فرانسه با ایران، عربستان، بین‌النهرین و خلیج فارس بودم. به‌علاوه اطلاعات مفیدی در این مدت به‌صورت رسمی در اختیار وزارتخانه‌های امور خارجه، بازرگانی و وزارت تجارت دریایی قرار دادم (16/ p.9).

وادلا در این گزارش اطلاعات جامعی درباره بلوچستان، افغانستان و هند به خوانندگان می‌دهد و تصریح می‌کند که هند انگلیس به دلیل کشاورزی، وسعت، جمعیت، تجارت، راه‌آهن، بانک‌ها، معادن، امکانات عمومی و شهرهای بی‌شمار همواره مورد توجه او بوده است. او تأکید می‌کند که وجود این سرمایه‌ها، ارزش آنرا دارد که بازرگانان فرانسوی توجه ویژه‌ای به این کشور داشته باشند. بخش پایانی این گزارش جامع به توصیه‌هایی اختصاص یافته که بازرگانان فرانسوی برای کسب منافع بیشتر در منطقه خاورمیانه می‌توانند به آن دسترسی یابند. وی توصیه می‌نماید که مالکین بزرگ کشتی‌های تجاری، بانکداران و شرکتهای بیمه‌ای هیچ‌گاه خاورمیانه یعنی جایی که رقبای آنها قبلاً جایگاه و موقعیت خود را مستحکم کرده‌اند، فراموش نکنند.

در یک نگرش کلی به نظر می‌رسد که با وجود این‌گونه توصیه‌ها و گزارش‌ها، در مجموع بازرگانان فرانسوی در فعالیتهای تجاری خود موفق نبودند. این عدم موفقیت ناشی از دلایل عدیده‌ای بود که مهمترین آنها حمایت نکردن دولتمردان فرانسوی از بازرگانان این کشور و مخالفت شدید انگلیسی‌ها با حضور رقبای دیگر به‌ویژه فرانسوی‌ها در این آبراه بوده است.

فرانسویان در بندر بوشهر

قبل از اینکه فرانسوی‌ها اقدام به تأسیس کنسولگری در بوشهر نمایند، کنسول هلند به کارهای آنها در این بندر رسیدگی می‌کرد. فرانسوی‌ها زمانی تصمیم به ایجاد نمایندگی خود در کناره‌های خلیج فارس گرفتند که دولت ایران به سال ۱۸۸۸ م/ ۱۳۰۶ هـ. ق اجازه فعالیت کشتیرانی در رودخانه کارون را به دولتهای خارجی واگذار نمود (۶/ ص ۶۲۸).

در همین راستا نخستین کنسول فرانسه - پیا به بندر بوشهر آمد و در روز ۱۴ ژوئیه ۱۸۸۹ م/ ۱۳۰۷ هـ. ق جشن ملی فرانسه برای اولین بار در مرکز بنادر ایران (بوشهر) برگزار شد.

بر اساس نوشته وادلا نایب کنسول فرانسه در بوشهر، پیا توانست وظیفه خود را به‌خوبی انجام دهد و دولتمردان خود در فرانسه را تشویق نمود تا در زمینه بازرگانی در خلیج فارس و حضور بیشتر فرانسویان در آبهای خلیج فارس توجه بیشتری معطوف دارند (۱۳/ ص ۱۷۳).

گزارشهای پیا در زمینه اهمیت اقتصادی منطقه خلیج فارس سبب گردید تا کشتی‌های مسافربری دریایی و حمل و نقل کالا، رهسپار این منطقه شوند و در زمان مأموریت گس (Gues) ۱۸۹۳ م/ ۱۳۱۱ هـ. ق - و سانتی (Santi) - ۱۴ مارس ۱۸۹۵ م/ ۱۳۱۳ هـ. ق - پیشرفتهای چشمگیری در زمینه بازرگانی نصیب فرانسوی‌ها شود. بری/اوا که در ۲۷ اوت ۱۸۹۹ م/ ۱۳۱۷ هـ. ق به نمایندگی کنسولگری بوشهر انتخاب شده بود، در بدو ورود به این شهر بندری، ساختمان زیبایی را که کنسول هلند در این شهر بنا کرده بود، برای کنسولگری فرانسه خریداری کرد و در زمینه بسط روابط بازرگانی فرانسه تلاشهای جدی نمود (۱۳/ ص ۱۶۶).

شالوان کنسول دیگر فرانسه در بوشهر، اولین شخصیتی بود که در ساختمان جدید کنسولگری فرانسه در این شهر سکنی نمود. وی در فاصله سالهای ۱۹۰۱ تا ۱۹۱۰ م/ ۱۳۱۹ تا ۱۳۲۸ هـ. ق در بوشهر انجام وظیفه کرد. او در سال ۱۹۱۳ م/ ۱۳۳۲ هـ. ق که برای استفاده از مرخصی به پاریس رفت، کفالت کنسولگری فرانسه در بوشهر را به سرپرستی کاکس سرکنسول بریتانیا در بوشهر واگذار نمود.

VICE-CONSULAT DE FRANCE
à BENDER-BOUCHIR,
(Perse)

No. 35.

Bender-Bouchir, le 31 Juillet 1913

نوه ۳۵

بن‌شهر ۶ شعبان ۱۳۳۱ مطابق ۳۱ جولای ۱۹۱۳

خدمت فیمبرت خاب فیمبرت و نبارت نهاد بسلامت شفق محترم سواد السلطان کا کولر لاسنادید خلد این نام اقبال

شرف دارد رسول رساله محترم ۲۱۲ در فرزندم شعبان ۱۳۳۱ مطابق ۲۹ جولای ۱۹۱۳ انظار در خاطر بردت بخار

شرف لافین استخدا که قول کوکرت خورشید روز مجید اول شاد است که تشریفات بود و صحبت از سر این

شامت هر خدا که شرکت خواهد نمود. در ستار با کمال است که کان براب هر یک خدا خواهد

در عمارت امیریه تقدیم خواهد نمود. فرصت یافتن خود را امتزات نماید خود را نسبت بکباب هر یک تقدیم خواهد

رتال جامع علوم انسانی

سکینه -

کهنه بر کاکر
! لوزمات بیه انگیز
(کفیند و بر فوندر کریمت فخریند)

Le Consul-General de Sa Majeste Britannique
Gerant du Vice-Consulat de France.

P. 2. Cox

Lt. Colonel,

مهمترین وظیفه کنسول‌های فرانسه در بوشهر و کناره‌های خلیج فارس گسترش فعالیت‌های بازرگانی و رواج فرهنگ فرانسوی در این منطقه بود، اگر چه به نوشته وادلا در انجام این مأموریت هرگز موفق نبودند. وادلا می‌نویسد: «زبان فرانسه، بین کارمندان گمرک، زیاد رواج نیافته» و سپس می‌افزاید که «اگر تلاش و فداکاری زیادی به خرج دهیم، بازرگانی و زبان ما در شهر بوشهر توسعه خواهد یافت.» (۱۳ / ص ۱۷۴).

فعالیت‌های فرهنگی فرانسویان در بوشهر

مهمترین وظیفه کنسول‌های فرانسه در بوشهر و کناره‌های خلیج فارس، گسترش فعالیت‌های بازرگانی و رواج فرهنگ فرانسوی در این منطقه بود، اگر چه به نوشته وادلا، در انجام این مأموریت خیلی موفق نبودند. شایان ذکر است که در عصر قاجار در سرتاسر ایران و از جمله در شهر بندری بوشهر فرهنگ غالب خارجی، فرهنگ فرانسوی بود و بیشتر متورالفکرها و روشنفکران آن ایام، آثار فرهنگی را از زبان فرانسوی ترجمه می‌کردند. به روایت دیگر در یک نگرش کلی گفتمان فرهنگ فرانسوی بر روشنفکران عصر قاجار در ایران حاکم بود. در همین راستا فرانسوی‌ها در اوایل قرن بیستم میلادی / سیزدهم هجری قمری نفوذ فکری و فرهنگی قابل ملاحظه‌ای در بندر بوشهر پیدا کردند. شاید یکی از اصلی‌ترین دلایل گرایش بوشهری‌ها به ادبیات مدرن و فرهنگ فرانسوی، تبلیغاتی بود که پیا سفیر فرانسه در بوشهر به مناسبت جشن انقلاب کبیر فرانسه از سال ۱۸۹۸ م / ۱۳۰۷ هـ ق در این شهر به راه انداخت. از آن سالها تا تقریباً آغاز جنگ جهانی اول، هر ساله طی مراسم باشکوهی با حضور رجال، فرهنگیان، تجار و دانش‌آموزان مدرسه سعادت، جشن پیروزی انقلاب فرانسه در بوشهر برگزار می‌شد. می‌توان حدس زد که زمینه فکری - فرهنگی مشروطه‌خواهی در گریز از استبداد از بطن همین جشن‌های سالانه فرانسوی‌ها در ذهن و ضمیر روشنفکران بوشهری پیدا شد. نکته جالب دیگر، مبارزه‌ای است که انگلیسی‌ها علیه انقلاب کبیر فرانسه در بوشهر به راه انداختند و همین امر باعث جلب توجه روشنفکران بوشهر به این انقلاب و آگاهی از آن شد. زیرا مردم بوشهر و به‌ویژه روشنفکران این شهر خصومت شدیدی نسبت به انگلیسی‌ها داشتند. با تأسیس روزنامه مظفری به سردبیری آقای لیبب‌الملک شیرازی در سال ۱۹۰۰ م / ۱۳۲۰ هـ ق توجه به فرهنگ فرانسوی در بوشهر گسترش یافت. در این مقطع تاریخی ما شاهد ترجمه و انتشار متون دست اولی از زبان فرانسه به فارسی و انتشار آن در شهر بندری بوشهر هستیم.

همچنین روزنامه مظفری از سال ۱۹۰۲ م / ۱۳۲۰ هـ ق شروع به چاپ سلسله‌مقالاتی درباره انقلاب کبیر فرانسه و وقایع پیش از آن و به‌خصوص ظهور و

سقوط ناپلئون بناپارت کرد که همین امر تأثیر زیادی در ترویج فرهنگ فرانسوی در بوشهر گذاشت.

از دیگر اقدامات روزنامه مظفری برای جلب توجه عامه به فرهنگ فرانسوی، چاپ کتاب بیست هزار فرسنگ سیاحت تحت البحر ترجمه میرزا یوسف خان اعتصام‌الملک آشتیانی پدر پروین اعتصامی بود. این کتاب در آغاز به شکل پاورقی در روزنامه مظفری به مدت دو سال چاپ می‌شد و سپس به طور مستقل در سال ۱۹۰۶ م / ۱۳۲۶ هـ ق در چاپخانه مظفری بوشهر چاپ و منتشر شد (۱۵ / ص ۲۳).

چاپ دو ترجمه از کتابهای *نوتلی* و *دوکامرون* ترجمه میرزا احمدخان دریابگی تبریزی که تحصیلات خود را در دارالفنون تهران به پایان رسانیده بود و به زبان فرانسه کاملاً مسلط بود، از دیگر اقدامات مدیر روزنامه مظفری به‌شمار می‌رود. این دو کتاب در بوشهر به چاپ رسید (۴ / ص ۱۵).

علاوه بر ترجمه ادبیات فرانسه در بوشهر، مترجمان بوشهری حتی به آثار تاریخی - سیاسی روز فرانسه نیز توجه داشتند. کما اینکه کتاب *خلیج فارس* تألیف رمی وادلا کنسول فرانسه در بوشهر را که در سال ۱۹۱۱ م / ۱۳۲۹ هـ ق در پاریس به طبع رسیده بود فقط به فاصله سه سال بعد میرزا عباس بوشهری به فارسی ترجمه کرد. وادلا در طول اقامتش در بوشهر با درج مقالاتی در نشریات فرانسه کوشید تا نظر دولت و سرمایه‌گذاران فرانسوی را به موقعیت استراتژیک و منافع اقتصادی خلیج فارس و به‌ویژه جنوب ایران جلب نماید؛ تلاشی که البته چندان موفقیت‌آمیز نبود. او در فرانسه با تکیه بر مطالعات و پژوهش‌های خود در ایران، مقالاتی درباره تاریخ خلیج فارس و اوضاع اقتصادی، سیاسی و فرهنگی آن تهیه و در سال ۱۹۲۰ م / ۱۳۳۹ هـ ق به نام خلیج فارس منتشر کرد.

کتاب *خلیج فارس* وادلا خیلی زود مورد توجه روشنفکران و پژوهندگان ایرانی قرار گرفت و بخش اعظم آن نیز در همان سالها از فرانسه به فارسی برگردانیده شد. نخستین پژوهشگر ایرانی که ارزش تاریخی کتاب *وادلا* را کشف کرد، مرحوم سدیدالسلطنه کبابی خلیج فارس‌شناس و پژوهشگر جنوبی بود. او کتاب را به میرزا عباس بوشهری داد و از او خواست تا بخشهای مهم تاریخی آن را از فرانسه به فارسی ترجمه نماید. میرزا عباس با جدیت و امانت این امر مهم را به انجام رسانید. سدیدالسلطنه در هنگام نگارش کتاب *اعلام‌الناس فی احوال بندرعباس* حواشی و توضیحات چندی بر ترجمه کتاب *خلیج فارس* نوشته که بسیار ارزنده و روشنفکرانه است. وی در این توضیحات غالب اشتباهها و غرض‌ورزی‌های وادلا را بر ملا کرده و ضمن آن اطلاعات جدید تاریخی که در منابع دیگر وجود ندارد به خوانندگان عرضه داشته است (۶ / ص ۶۲۰).

رمی وادلا آخرین نایب کنسول فرانسه در بوشهر

آخرین نماینده فرانسه در بوشهر بعد از مأموریت هیهریت (Heritt)، رمی وادلا بود که در ۱۷ فوریه ۱۹۱۴ م/ ۱۳۳۳ هـ. ق برای انجام خدمت به بوشهر اعزام گردید. (۴) در زمان حضور او در بوشهر ساختمان کنسولگری فرانسه پیوسته مورد تهاجم نیروهای تنگستانی قرار می‌گرفت، در نتیجه وادلا ناچار شد مدت ده ماه در کنسولگری انگلیس در محله کوتی سکنا گزیند. (۵) تمامی تلاش وادلا در مدت اقامت در بوشهر، مصروف رقابت با آلمان‌ها گردید و چنانکه خودش می‌نویسد، توانست یک نمایشگاه کالا و یک دفتر بازرگانی در بوشهر تأسیس کند و حیات نوی به مدرسه کارملی‌ها در بوشهر بخشد و همچنین به آموزش زبان فرانسه در خرمشهر و شیراز توجه نماید.

وادلا که همسرش را به دلیل هیجانانگیز و تألمات روحی و بیماری مداوم در عرض چند روز در بوشهر از دست داده بود، در ۱۸ مارس ۱۹۱۹ م/ ۱۳۳۸ هـ. ق برای همیشه این شهر را ترک گفت و چنانکه از اسناد به‌دست آمده و مکاتبات آن روزگار برمی‌آید، در غیاب وی کنسولگری انگلیس مسؤولیت حفاظت از منافع فرانسوی‌ها را به‌عهده گرفت.

در دوره حضور وادلا در بوشهر، هیأت علمی فرانسوی در سال ۱۹۱۴ م/ ۱۳۳۲ هـ. ق در تپه سبزآباد و قلعه ریشهر و شاه‌نشین بوشهر کاوشهای باستان‌شناسی انجام دادند که در نتیجه آن اشیای فلزی و سنگی و سفال و مروارید و تعدادی آجر از گل پخته به خط ایلامی به‌دست آوردند که شرح کشفیات و بررسیهای مربوط به آن در کتابی با عنوان Mission a Bender-Bouchir به قلم موريس پزارد (Maurice Pezard) به چاپ رسیده است. (۶)

نتیجه

فرانسوی‌ها که در سال ۱۸۸۹ م/ ۱۳۰۷ هـ. ق نایب کنسولگری خود را در بوشهر تأسیس کردند، از مهمترین اهداف آنان، گسترش فعالیت‌های بازرگانی، رواج فرهنگ فرانسوی و تأمین منافع سیاسی و اقتصادی آنها بود که به دلیل حضور قدرتمند انگلیسی‌ها در منطقه خلیج فارس هرگز موفق نشدند.

انگلستان که از سال ۱۶۱۶ م/ ۱۰۲۶ هـ. ق در بندر جاسک حضور یافته و جای پای برای نفوذ خود در خلیج فارس باز کرده بود، از سال ۱۸۲۰ م/ ۱۲۳۶ هـ. ق یک نظام مراقبت و نظارت دایمی بر آبهای خلیج فارس به‌منظور حفظ منافع خود در این دریا تأسیس کرد و مسؤولیت انجام این برنامه را به‌عهده نماینده سیاسی خود (بالیوزگری) در بوشهر واگذار نمود.

VICE-CONSULAT DE FRANCE
A BENDER-BOUCHIR
(GOLFE PERSIQUE.)
VIA BRINDISI - BOMBAY.

Bouchir, le..... 19...

بالپوردگری و خیرال و نسو لگری دولت به انگلیس
شمار ۲۵ شبن ۲۲۲ مطابق ۱۹ جولای ۱۹۱۴
نوم ۵

سهم دولت کو کلمو قلم هون

شرف داد و خدمت کرم دادر هون در سیه شرف من ۱۵۸ رزم ۴ شبن ۲۲۲ مطابق ۱۸ ژوئیه ۱۹۱۴ قرین سکنی دایمان
این و نونو کرم در رسم و شرفیت عید ایلاد کومو در جشن مجاز از حضرت اقدس پادشاه فریده کلمات خوار بود -
در دست داریز به نهایت شرف رتبه بنیت خود در واقع این جشن به در وقت بعینه داده که مقدم خواند کرد -
در این مرقعاته زود شرف خود احوالات دانه خوار بنیت به کار بجزیر میکنه =

دیس و نسول دولت غیر فزانده
میر بوشهر

Major,

H.B.M s Consul-General for Fars etc:-

In charge of the French Vice-Consulate.

دولتمردان فرانسوی که در زمان حضور در منطقه خلیج فارس و بندر بوشهر بیشتر اوقات آنها مصروف رقابت با آلمان‌ها گردید و پیوستن آنها به اتحادیه دول متفق از سال ۱۹۰۴ م/ ۱۳۲۲ هـ ق سبب تأمین منافع مشترک با انگلیس در رقابت با آلمان‌ها شده بود، اگر چه در آغاز اهداف اقتصادی کلانی دنبال می‌کردند، اما در مجموع مراکز تجاری و بازرگانی فعالی در خلیج فارس و بوشهر ایجاد نکردند.

از اسناد و مدارک تاریخی و نوشتار وادلا آخرین کنسول‌یار فرانسه در بوشهر چنین مستفاد می‌شود که از مارس ۱۹۱۹ م/ ۱۳۳۸ هـ ق که وادلا بوشهر را ترک کرد، مسؤولیت حفاظت از منافع فرانسوی‌ها در این شهر بندری به کنسولگری انگلیس واگذار شد. رقابتهای انگلیس و آلمان با فرانسه در خلیج فارس، تهاجمات پی‌درپی تنگستانی‌ها به منافع فرانسوی‌ها در بوشهر (به دلیل حمایت آنان از انگلیسی‌ها) و سرانجام سلطه بی‌چون و چرای انگلیسی‌ها بر خلیج فارس از عوامل اصلی خروج فرانسوی‌ها از منطقه خلیج فارس بود. با کاهش نفوذ و رخنه فرانسوی‌ها و دیگر اروپاییان در منطقه خلیج فارس بر قدرت و نفوذ بریتانیا در این منطقه ژئواستراتژیک افزوده شد و تا سال ۱۹۵۲ م/ ۱۳۳۱ هـ ش که نمایندگی سیاسی انگلیس به بحرین انتقال یافت، به گفته سر دنیس رایت، نمایندگی سیاسی انگلیس در بوشهر همچنان سلطان بی‌تاج و تخت انگلیس باقی ماند.

پی‌نوشت

- ۱- در سال ۱۶۰۰ م/ ۱۰۰۹ هـ ق ملکه الیزابت اول طی فرمانی شرکت تجاری هند شرقی انگلیس را تأسیس نمود و در سال ۱۶۰۲ م/ ۱۰۱۱ هـ ق دولت هلند، کمپانی هند شرقی هلند (واک) را تأسیس کرد. در این زمینه برای آگاهی بیشتر نگاه کنید به: (۱۴ / ص ۱۵۱).
- ۲- گزارش وادلا با عنوان «... Campagne Commerciale» (منبع شماره ۱۶) را که در فاصله سالهای ۱۹۲۲ - ۱۹۱۰ م تهیه گردیده است. دوست فرزانه‌ام جناب سید ضیاء مصلح به فارسی ترجمه کرد که از ایشان تشکر و قدردانی می‌نمایم.
- ۳- ر.ک: آرشیو مرکز بوشهرشناسی، سند شماره ۸۹۴ که تصویر آن ارائه شده است.
- ۴- ر. وادلا در نامه مورخ ۲۰ دسامبر ۱۹۱۹ به وزیر امور خارجه وقت فرانسه، ضمن بیان خدماتی که خود و خانواده‌اش در جهت توسعه اعتبار نفوذ فرانسه در شرق نموده‌اند، شرح حال مختصری از خانواده‌اش ارائه می‌دهد که در فرازی از آن چنین آورده است: من تحصیلات ابتدایی خود را در نزد میسیون‌های فرانسوی در بن‌غازی و تریپولی و تحصیلات دبیرستانی را در دبیرستان شبانه‌روزی ماری انجام دادم. همچنین دانشنامه کلاسیک خود

را از دانشکده ادبیات aix و لیسانس خود را در رشته حقوق از پاریس دریافت کردم و در آنجا در کلاسهای آزاد و مدارس عالی بی‌شماری شرکت کردم. من دیپلم خود را از مدرسه ملی زبانهای شرقی پاریس با درجه عالی در زبانهای ترکی، عربی، فارسی دریافت کردم. وادلا در بخش دیگری از نامه‌اش به نشان‌هایی که دریافت کرده، اشاره نموده که از جمله آنها نشان عالی افتخار تونس، نشان شوالیه مریت آگریکول، نشان افتخار شیر و خورشید ایران و نشان افتخار شوالیه ایتالیایی می‌باشد. وادلا سه کتاب درباره نفوذ فرانسه در مالت، تریپولی و خلیج فارس به چاپ رسانید، که کتاب خلیج فارس او با عنوان *خلیج فارس در عصر استعمار* با ترجمه پرفسور شفیع جوادی به چاپ رسیده است.

۵- وادلا در نامه شخصی مورخ ۲۰ دسامبر ۱۹۱۹ به وزیر امور خارجه وقت فرانسه، مهاجمان تنگستانی را که تفنگچیان رئیس علی دلواری بودند، قبایل شورشی خوانده است، که مزدوران آلمانی در بوشهر بوده و اغلب شبها به قنصولگری فرانسه حمله می‌نمایند. اصل این نامه به زبان فرانسوی را خانم آسیه غفوریان دانشجوی ایرانی که در فرانسه به تحصیل اشتغال دارند، در سفر به بوشهر در اختیار نگارنده قرار داد و ترجمه فارسی آن به توصیه پژوهشگر محترم آقای سید قاسم یاحسینی در تهران انجام شد که از آنها سپاسگزارم.

۶- برای آگاهی بیشتر درباره یزارد و اقدامات وی مراجعه شود به (منبع شماره ۱).

منابع

- ۱- اقتداری، احمد. *آثار شهرهای باستانی و جزایر خلیج فارس و دریای عمان*، انجمن آثار و منافع فرهنگی، چاپ دوم، ۱۳۷۵.
- ۲- پری، جان، ر. *کریم‌خان زند*، ترجمه علی...، آکد، نشر نو، تهران، ۱۳۶۸.
- ۳- جناب، محمدعلی. *خلیج فارس، نفوذ بیگانگان و رویدادهای سیاسی ۱۹۰۰-۱۸۷۵*، انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی، چاپ اول، تهران، ۱۳۶۵.
- ۴- رکن‌زاده آدمیت. *محمدحسین. فارس و جنگ بین‌المللی*، انتشارات اقبال، چاپ پنجم، ۱۳۷۰.
- ۵- روزول پالمز، رابرت. *تاریخ جهان نو*، ج ۱، ترجمه ابوالقاسم طاهری، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۷۵.
- ۶- سدیدالسلطنه کبابی، محمدعلی‌خان. *اعلام الناس فی احوال بندرعباس*، به کوشش علی ستایش، تصحیح و مقدمه احمد اقتداری، دنیای کتاب، سال ۱۳۶۳.
- ۷- سیوری، راجر. *خلیج فارس از دوران باستان تا قرن ۱۸ میلادی*، ترجمه حسن زنگنه، بوشهرشناسی با همکاری انتشارات همسایه، قم، ۱۳۷۷.

- ۸- لاکهارت، لارنس. *انقراض سلسله صفویه و ایام استیلای افغانه*، ترجمه مصطفی‌قلی عماد، انتشارات مروارید، چاپ سوم، ۱۳۶۸.
- ۹- لوریمر، ج. ج. *راهنمای خلیج فارس*، ترجمه سیدمحمدحسن نبوی، انتشارات نوید، شیراز، ۱۳۷۹.
- ۱۰- معزی، نجفقلی حسام. *تاریخ روابط سیاسی ایران با دنیا*، به کوشش همایون شهیدی، نشر علم، چاپ اول، ۱۳۶۶.
- ۱۱- نهرو، جواهر لعل. *نگاهی به تاریخ جهان*، ج ۱، ترجمه محمود تفضلی، انتشارات امیرکبیر، چاپ هشتم، سال ۱۳۶۶.
- ۱۲- نیبور، کارستن. *سفرنامه نیبور*، ترجمه پرویز رجبی، انتشارات توکا، چاپ اول، تهران، ۱۳۵۴.
- ۱۳- وادلا، رمی. *خلیج فارس در عصر استعمار*، ترجمه شفیق جوادی، انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی، چاپ اول، تهران، ۱۳۵۶.
- ۱۴- ویلسون، سر آرنولد. *خلیج فارس*، ترجمه محمد سعیدی، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران، ۱۳۴۸.
- ۱۵- یاحسینی، سید قاسم. *صد سال مطبوعات بوشهر*، اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی بوشهر، چاپ اول، ۱۳۷۴.
- 16-Vadela. R. Une Campagne Commerciale, Dansle Moyen-Orient (1910-1922)